

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-26>

Бараннік Р. В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача та доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
<https://orcid.org/0009-0008-1202-5535>*

ВИНИКНЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ» В ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ УКРАЇНИ І ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

THE EMERGENCE OF THE CATEGORY OF “EVALUATIVE CONCEPTS” IN LEGAL DOCTRINE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES

Категорія «оціночні поняття» є важливим елементом правової доктрини, що впливає на правотворчу та правозастосовну діяльність. У дослідженні розглядаються передумови виникнення цього явища, його розвиток та застосування в різних правових системах, зокрема в Україні та зарубіжних країнах.

У роботі проведено порівняльний аналіз підходів до тлумачення оціночних понять у правовій доктрині України та інших держав. Автор досліджує англійські концепції “vague legal terms” (невизначені юридичні поняття), “open-textured legal terms” (юридичні поняття з відкритим текстом) та “evaluative judgment” (оціночні судження), порівнюючи їх із традиційним українським підходом. Доведено, що в західній правовій традиції оцінка є лише одним із компонентів цих концепцій, тоді як в українській науці вона часто є центральним елементом.

Автор у своїй статті показує, що зарубіжні юридичні поняття відкритого тексту є однією з категорій правових понять, зміст яких не має суворої фіксації та може змінюватися залежно від конкретних обставин або соціального контексту. Такі поняття поєднують у собі визначеність у загальному сенсі та певну гнучкість у процесі їхнього застосування, що дозволяє адаптувати правове регулювання до нових ситуацій. До ключових характеристик цього типу норм належить їхня невизначеність у межах можливого застосування, необхідність судового тлумачення та здатність до динамічного розвитку. Вони формуються таким чином, що охоплюють широкий спектр ситуацій, але у складних випадках потребують додаткової інтерпретації правозастосовними органами. Це дозволяє ефективно реагувати на зміни в суспільних відносинах та забезпечує гнучкість правової системи.

Дослідження акцентує увагу на тому, що українська правова доктрина розвиває власний підхід до оціночних понять, проте інтеграція напрацювань зарубіжних колег може сприяти гармонізації національної правової системи та її адаптації до міжнародних стандартів. Подальше вивчення оціночних понять та їхнього впливу на правозастосування є необхідним для вдосконалення законодавства та підвищення рівня правової визначеності.

Ключові слова: оціночні поняття, правова доктрина, порівняльне дослідження, зміст норми, кримінальний процес.

The category of “evaluative concepts” is an important element of legal doctrine that influences law-making and law enforcement activities. The study examines the prerequisites for the emergence of this phenomenon, its development and application in various legal systems, in particular in Ukraine and foreign countries.

In the work, a comparative analysis of approaches to the interpretation of evaluative concepts in the legal doctrine of Ukraine and other states was carried out. The author examines the English-language concepts of “vague legal terms”, “open-textured legal terms” and “evaluative judgment”, comparing them with the traditional Ukrainian approach. It is proven that in the Western legal tradition, evaluation is only one of the components of these concepts, while in Ukrainian science it is often a central element.

The author shows in his article that foreign legal concepts of open-textured legal terms are one of the categories of legal concepts, the content of which is not strictly fixed and can change depending on specific circumstances or social context. Such concepts combine certainty in the general sense and a certain flexibility in the process of their application, which allows adapting legal regulation to new situations. The key characteristics of this type of norms include their

uncertainty within the limits of possible application, the need for judicial interpretation and the ability to dynamically develop. They are formulated in such a way that they cover a wide range of situations, but in complex cases they require additional interpretation by law enforcement agencies. This allows for an effective response to changes in social relations and ensures the flexibility of the legal system.

The study emphasizes that Ukrainian legal doctrine develops its own approach to evaluative concepts, however, the integration of the work of foreign colleagues can contribute to the harmonization of the national legal system and its adaptation to international standards. Further study of evaluative concepts and their impact on law enforcement is necessary to improve legislation and increase the level of legal certainty.

Key words: *evaluative concepts, legal doctrine, comparative research, content of the norm, criminal process.*

Постановка проблеми. Право, як і суспільні відносини, є динамічною категорією, яка відображає існуючу соціальну реальність, її специфіку та визначальні характеристики соціуму. Оціночні поняття, що становлять одну з ключових складових права загалом та кримінального процесуального права зокрема, зазнають змін і трансформацій під впливом часу, суспільних процесів, а також осіб, здатних впливати на розвиток правової системи.

Формування уявлень щодо природи оціночних понять як правової категорії, їх тлумачення, застосування та сприйняття є результатом багаторічного накопичення емпіричного та теоретичного досвіду правників. У контексті стрімкого, а подекуди й хаотичного розвитку законодавства [1, с. 4], науковці зіштовхуються з низкою викликів. Одним із ключових завдань є не лише аналіз сутності оціночних понять, а й усвідомлення причин, передумов та наслідків тих чи інших правових явищ, а також гармонізація їх із сучасними соціальними реаліями.

Така постановка питання вимагає системного підходу до дослідження, що охоплює як історичні передумови, так і перспективи правового розвитку, ураховуючи вплив різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів. В рамках нашої наукової розвідки планується розглянути зарубіжні тенденції виникнення і застосування категорії оціночні поняття і проаналізувати можливість їх впливу на українську правову доктрину.

Мета дослідження: шляхом аналізу наукових праць і нормативно-правових актів кримінального процесуального спрямування співвіднести українські і зарубіжні доктринальні підходи до розуміння і застосування категорії оціночні поняття.

Стан опрацювання проблематики. В рамках підготовки цієї наукової розвідки ми провели ретельний аналіз великої кількості

публікацій сучасників і класиків права: Косовича В.М., Кравчук Д.С., Василяки Д.К., Шапченко С.Д., Біленко В.А., Ботнаренко О.М., Забарний М.М., Вільнянського С.І., Веренкітової О.В., Черноус С.М., Резанова С.А., Глухого О.Г., Іншина М.І та інших. Однак, підняте в рамках цієї наукової розвідки питання не було розкрито в повній мірі в приведених нами дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Характерною рисою українських вчених-юристів є пошук і розкриття в своїх роботах змісту певних правових орієнтирів. Цими орієнтирами виступають правові системи держав, які в силу історичних причин, особливостей розвитку, змогли сформувати діючі, суспільно-акцептовані правила регулювання відносин. В основному, прикладами таких правових систем виступають Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Німеччина, Франція, значно рідше – країни сходу і Азії. Часто, орієнтир виступає об'єктом для порівняння, своєрідним лекалом, відштовхуючись від якого, по словам вчених, можна вичленити чи додати норму, принцип, інститут, чи галузь права в правову систему України.

Аналізуючи причини такого підходу, на перший погляд, видається, що це не зовсім коректно – кожна держава має свій власний, унікальний шлях розвитку, обумовлений тими процесами і особистостями, які його спонукали. З іншого боку, нам абсолютно зрозуміле таке явище. Як слушно зауважує Чернищук Н.В., Україна, її правова система не існують в вакуумі, не представляють собою чогось окремого, не схожого ні на що з раніше існуючого в праві [2, с. 130]. Окрім того, Україна, як молода держава, яка вступила в епоху активного розвитку ринкової економіки, європейської інтеграції, часто потребує аналізу і рефлексії застосування певних правових конструкцій. У свою чергу, інші правові системи можуть бути хоро-

шим зразком, який дасть можливість проаналізувати можливість застосування тієї чи іншої конструкції в наших умовах.

Важливим елементом формування права в цілому і українського права зокрема є правова доктрина. Як слушно узагальнює вчений Васильєв С.В., правова доктрина в її широкому розумінні включає в себе декілька різних компонентів, до яких, зокрема, належать: 1) філософські ідеї і теоретичні конструкції – правові вчення; 2) думки і погляди правників на зміст і суть правових актів, на правотворчість і правозастосування; 3) наукові дослідження (статті, тези) найбільш авторитетних представників вченої спільноти; 4) коментарі до нормативно-правових актів [3, с. 71]. Доволі часто правова доктрина виступає рушієм трансформації права і законодавства – зміни поглядів на той чи інший підхід до регулювання суспільних відносин призводять до формування нового нормативно-правового регулювання. Не можливо не погодитися з блискучою думкою Полянського Є.Ю. про те, що доктрина починається в минулому, існує в теперішньому і визначає право майбутнього, весь час перебуваючи в стані динаміки [3, с. 311].

Українська правова доктрина знаходиться на вістрі обміну ідеями, пошуку нових моделей нормативно-правового регулювання суспільних відносин і шляхів вирішення існуючих проблем. У зв'язку з цим, українська наукова спільнота звертається до наукових здобутків вчених зарубіжних країн.

Однак, аналізуючи оціночні поняття, як правову категорію, широко застосовувану в Україні, ми допустили, що на даний момент її дослідження перебувають в стані правового вакууму – орієнтовані виключно на нашу правову систему і не перебувають в пошуках відповідей на актуальні питання серед зарубіжних доктринальних джерел.

Окреслюючи рамки розуміння, наведемо власне, сформоване раніше визначення оціночних понять – це закладені в правових термінах змістовно широкі і формально не визначені поняття, які набувають конкретизації та уточнення в процесі інтелектуального аналізу і оцінки контексту конкретних обставин справи чи правовідносин, що здійснюється суб'єктами правозастосування на підставі належних їм

дискреційних повноважень (та можуть передбачати диференціацію/варіативність правових наслідків чи змістовних характеристик для об'єктів правозастосування).

Вважається, що перше визначення оціночним поняттям як доктринальної категорії дав вчений Вільнянський С.І. в 1956 році. Тим не менш, слід підкреслити, що враховуючи одне з основних завдань юридичної науки – знайти, виокремити, класифікувати і дати визначення юридичним поняттям і конструкціям, оціночні поняття не з'явилися в 1956 році, тобто в момент початку діалогу серед наукової спільноти про їх наявність в нормативно-правових актах.

Говорячи про оціночні поняття в контексті історичного розвитку нормативних правових актів, можна зробити висновок про їх фактично невід'ємну природу. Практично неможливо сформулювати нормативно-правовий акт без вкладення в його зміст оціночних понять. До прикладу, перший із Законів царя Хаммурапі вказує на те, що: “Якщо людина почне, клянучись, звинувачувати іншу людину у вбивстві, а цього не докаже, то її треба вбити” [6]. Застосовуючи методи трактування норм права, виявляємо оціночне поняття – “докаже”. У контексті даного оціночного поняття виникає законмірне питання: що буде вважатися фактом чи фактами, що підтверджують звинувачення іншої людини у вбивстві? Відповідно, без належної деталізації, дане поняття залишалося предметом оцінки для того, хто розглядав скоєння правопорушення.

Оціночні поняття зустрічаються і в історичних джерелах українського права, зокрема, в “Руській правді” [7]. Стаття 6 “Руської правди” вказує: “... Якщо хтось вбив відкрито, під час сварки, або на бенкеті, то тепер йому платити разом”. У контексті приведеної норми оцінці підлягало визначення “вбив відкрито” – необхідно було чітко розуміти, що таке відкрите вбивство і співставити (оцінити) обставини й визначення відкритості.

Ми приходимо до розуміння, що оціночні поняття можна зустріти в різних правових актах, незважаючи на епоху, в якій вони були зафіксовані і прийняті. Однак більш цікавим є те, як вони представлені у правовій доктрині.

Аналізуючи доктрину Польщі, ми зауважимо наявність діалогу про те, що певні право-

ві категорії і поняття можуть підлягати оцінці, однак чіткої детермінації оціночних понять ми не виявляємо. Про оціночні поняття в Польському законодавстві веде мову Дорожевська К., розглядаючи в контексті кримінального законодавства поняття малозначимості [4, с. 103]. Вчена згадує характеристики оціночних понять, однак не вказує, що вони носять таку назву.

Аналізуючи англійські роботи вчених правників можна виявити декілька конструкцій, які можуть бути змістовно близькими до обговорюваної нами категорії оціночних понять.

Першою зі знайдених нами конструкцій є “vague legal terms”. Відповідно до Кембриджського словника англійської мови, слово “vague” означає “невизначений, невиразний”. “Legal” перекладається як “юридичний; правовий”. “Term” – означає “термін, поняття” [14]. Відповідно, переклад даного поняття можна сформулювати як невизначені юридичні поняття. Трактуючи граматично дане визначення можна припустити, що воно змістовно відрізняється від того, що ми розуміємо під оціночними поняттями. Однак, при більш ретельному аналізі публікацій ми виявили свідчення фактичного часткового позначення понять, які ми вважаємо оціночними, невизначеними.

У роботі Анеси П. згадується про те, що невизначеність певного правового поняття досягається шляхом використання в ньому так званих обтічних слів. Такими обтічними словами часто виступають оціночні прикметники, до яких можна віднести: “адекватний”, “справедливий” та інші [8, с. 200]. Як слушно зауважує Крісті Дж. С., нечіткість добавила юридичній мові необхідної гнучкості [9, с. 911].

Аналізуючи застосування так званих невизначених юридичних понять можна зустріти дискусію про наскрізне застосування оцінки для розуміння їх змісту і правозастосування. Зокрема, цікавою видається думка Мармор А. про те, що головною рисою екстравагантно-розмитих термінів є позначення необхідності багатовимірної оцінки. Як приклад подібного невизначеного правового терміну вчений наводить “корупцію”. Змістовно термін “корупція” є надзвичайно широким, відповідно, складним видається питання про те, як можна окреслити його більш чіткі рамки. Саме наявність у ньому оціночних елементів дозволяє відділити його

змістовно від інших схожих термінів. Окрім корупції, автор згадує такі змістовно невизначені терміни, як “справедливість”, “належа правова процедура”, “захист приватного життя” [10, с. 4, 19].

Повертаючись до дослідження польських колег, знаходимо доволі цікаву позицію про те, що на підходи до застосування невизначених норм має вплив їх динамічне трактування особами, що здійснюють правозастосування [17, с. 219].

Серед західних вчених можна знайти і думки про необхідність наскрізної оцінки для можливості належного застосування невизначених правових понять. На думку Лібвальд Д., застосування таких оціночних понять як “достатня спроможність”, може потребувати наскрізних критеріїв для оцінки. Крім того, критерії оцінки повинні бути належні, справедливі, точні і об’єктивні [12, с. 418].

Тим не менш, не зважаючи на те, що частина західних авторів стоять на позиції змістовного зближення оціночних понять і невизначених правових термінів, цікавою видається позиція вченого Асгейрсон Х., який стверджує, що насправді невизначеним правовим термінам не притаманна наявність необхідності застосовувати оцінку. Крізь призму аналізу поняття “недбале ставлення до дитини” він вказує, що в ньому немає нічого оціночного, як і в інших термінах, що містять змістовно широкий перелік можливих елементів-рішень [11, с. 432].

Наступною змістовно близькою до категорії “оціночні поняття” є напрацьована в англійській правовій доктрині юридична конструкція “evaluative judgement”. Орієнтуючись на англійсько-український Кембриджський словник, можемо перекласти слово “evaluative” як оціночний. “Judgement” в свою чергу має переклад “вирок, рішення суду”. Відповідно, “evaluative judgement” перекладається як оціночний вирок, оціночне рішення суду [14]. Однак таке буквальне тлумачення не цілком розкриває сутність поняття “evaluative judgement” у правовому контексті. В англо-американській правовій традиції це поняття використовується значно ширше й означає не лише рішення суду, а й суб’єктивну оцінку певної ситуації або фактів, яка може бути висловлена як суддею, так і будь-яким суб’єктом правозастосування.

Особливо важливе значення має це поняття у питаннях дифамації, свободи слова та критики публічних осіб. Наприклад, у справах про наклеп розрізняють “factual assertion” (твердження про факти) і “evaluative judgement” (оціночне судження). Якщо перше підлягає перевірці на істинність або хибність, то друге, як правило, є суб’єктивним вираженням думки, яке захищається принципом свободи слова.

Крім того, у судовій практиці Великої Британії та США судді часто ухвалюють рішення, що містять оціночні судження щодо поведінки сторін, доказів чи навіть правозастосування. Це підкреслює важливість критичного аналізу правової доктрини оціночних суджень та її співвідношення з українською концепцією оціночних понять.

Аналізуючи згадки цього терміну в англійській правовій доктрині, ми, зокрема, можемо знайти статтю Ван дер Бурга В., який будує аргументативну рамку застосування оціночних суджень [13]. Досить концептуальним виглядає дослідження Слоссера Я.Л., який констатує факт існування низки емпіричних досліджень, які розглядають процес оціночного судження з точки зору метафоричного оформлення [15, с. 599].

Наступною із розглянутих нами потенційно близьких до оціночних понять категорій є “Open-textured legal terms”. З англійської “open-textured” перекладається “з відкритим текстом”. Взявши за основу отримані раніше переклади, можемо сформулювати українською мовою наступне поняття “юридичні поняття з відкритим текстом”.

Юридичні поняття відкритого тексту є однією з категорій правових понять, зміст яких не має суворої фіксації та може змінюватися залежно від конкретних обставин або соціального контексту. Такі поняття поєднують у собі визначеність у загальному сенсі та певну гнучкість у процесі їхнього застосування, що дозволяє адаптувати правове регулювання до нових ситуацій.

До ключових характеристик цього типу норм належить їхня невизначеність у межах можливого застосування, необхідність судового тлумачення та здатність до динамічного розвитку. Вони формуються таким чином, що охоплюють широкий спектр ситуацій, але

у складних випадках потребують додаткової інтерпретації правозастосовними органами. Це дозволяє ефективно реагувати на зміни в суспільних відносинах та забезпечує гнучкість правової системи.

До прикладів норм відкритого тексту можна віднести поняття належної обачності у цивільному праві, гідності у конституційному праві та громадського порядку у кримінальному й адміністративному праві. Їхній зміст визначається через судову практику та правозастосовну діяльність, що сприяє формуванню більш глибокого розуміння цих категорій у межах конкретних правовідносин.

На відміну від дискреційних правових понять, які передбачають можливість вибору між кількома варіантами рішень, норми відкритого тексту насамперед характеризуються відсутністю чітких меж у застосуванні. Вони створюють простір для інтерпретації та дозволяють пристосовувати правове регулювання до нових викликів, не змінюючи при цьому самих формулювань нормативних актів. Юридичні норми з відкритим текстом вимагають від органів правозастосування прийняти один чи декілька основоположних принципів для інтерпретації норми і її застосування залежно від соціального і культурного контексту [16, с. 2].

Висновки. Проаналізувавши актуальні дослідження щодо виникнення і застосування категорії “оціночні поняття” в українській і зарубіжній правовій доктрині, можемо сформулювати наступний висновок:

Категорія “оціночні поняття”, на відміну від інших конструкцій юридичної техніки, спільних для української і зарубіжної наукової думки, не застосовується в західній правовій доктрині. Фактор оцінки в таких категоріях, як “vague legal terms” (невизначені юридичні поняття – *авторський переклад*), “open-textured legal terms” (юридичні поняття з відкритим текстом – *авторський переклад*), “evaluative judgement” (оціночне судження – *авторський переклад*) є виключно одним із декількох елементів, що формують їх зміст, однак не складає основу і не виступає головним предметом дискусії науковців і практиків.

У результаті наукової розвідки можемо констатувати, що українська правова доктрина рухається власним шляхом в питаннях виник-

нення, появи і розвитку вчення про оціночні поняття. Тим не менш, зважаючи на сталу практику вивчення і застосування озвучених вище категорій англосовітової правової доктрини, українській науковій спільноті варто звертатися до її здобутків заради обміну досвідом і інтеграції власної юридичної науки в міжнародний простір.

ни, українській науковій спільноті варто звертатися до її здобутків заради обміну досвідом і інтеграції власної юридичної науки в міжнародний простір.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Козюбра М. І. Право і людина: лінії взаємозв'язків та тенденції розвитку. Наукові записки. Юридичні науки. 2015. Том 168. С. 3.
2. Чернищук Н. В. Етапи розвитку формування права. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. № 1. С. 129–133. URL: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/1.22>
3. Полянський Є. Ю. Правова доктрина як базисна концепція права: природа, структура, значення. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2015. Т. 17. С. 297–313. URL: <https://doi.org/10.32837/npnuola.v17i0.449>
4. Doroszevska K. Znaczenie klauzuli „wypadku mniejszej wagi” w polskim prawie karnym. Zeszyt Studencki Kół Naukowych Wydziału Prawa i Administracji. 2016. UAM, 6. С. 103–116.
5. Вільнянський С. І. Застосування норм радянського права. Уч. Записки Харківського юридичного інституту. Вип. 7. Харків, 1956. С. 13–32.
6. The Avalon Project : Code of Hammurabi. Avalon Project – Documents in Law, History and Diplomacy. URL: <https://avalon.law.yale.edu/ancient/hamframe.asp> (дата звернення: 17.01.2024).
7. Руська Правда тексти на основі 7 списків та 5 редакцій склав та підготував до друку проф. С. Юшков видавництво Української академії наук Київ. 1935. ІЗБОРНИК. URL: <http://litopys.org.ua/yushkov/ys.htm> (дата звернення: 10.01.2024).
8. Anesa P. Defining Legal Vagueness: A Contradiction in Terms? Pólemos. 2014. Т. 8, № 1. URL: <https://doi.org/10.1515/pol-2014-0011> (дата звернення: 10.01.2024).
9. Christie G. C. Vagueness and Legal Language. Minnesota Law Review. 1963. No. 48(4). P. 855–912.
10. Marmor A. Varieties of Vagueness in the Law. Legal Studies Research Paper. 2013. Series No. 12-8.
11. Asgeirsson H. On the Instrumental Value of Vagueness in the Law. Ethics. 2015. Т. 125, № 2. С. 425–448. URL: <https://doi.org/10.1086/678480> (дата звернення: 10.01.2024).
12. Liebwald D. Law's Capacity for Vagueness. International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique. 2012. Т. 26, № 2. С. 391–423. URL: <https://doi.org/10.1007/s11196-012-9288-3> (дата звернення: 12.01.2024).
13. Van der Burg W. The Merits of Law: An Argumentative Framework for Evaluative Judgements and Normative Recommendations in Legal Research. SSRN Electronic Journal. 2019. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3020624>
14. Cambridge Dictionary. English Dictionary, Translations & Thesaurus. URL: <https://dictionary.cambridge.org/> (дата звернення: 27.01.2024).
15. Slosser J. L. Components of Legal Concepts: Quality of Law, Evaluative Judgement, and Metaphorical Framing of Article 8 ECHR. European Law Journal. 2019. Т. 25, № 6. С. 593–607. URL: <https://doi.org/10.1111/eulj.12347> (дата звернення: 15.01.2024).
16. The challenge of open-texture in law / C. Guitton та ін. Artificial Intelligence and Law. 2024. URL: <https://doi.org/10.1007/s10506-024-09390-1> (дата звернення: 12.01.2024).
17. Bielska-Brodziak A., Drapalska-Grochowicz M., Suska M. Petrified and Updated, or How the Interpretive Community Exercises Power Over the Meaning of Vague Terms in the Legal Text (on the Example of Polish Criminal Law). International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique. 2024. URL: <https://doi.org/10.1007/s11196-024-10160-0> (дата звернення: 13.01.2024).